

آشنایی با منابع روش تحقیق

مصطفی احمدی

از جمله کتاب‌هایی که در چند سال اخیر در حوزه مطالعات علوم دینی مورد توجه قرار گرفته است، کتاب‌های روش‌شناسی و روش تحقیق است. از آنجا که امروزه با گستره علوم و پیدایش رشته‌های علمی، پژوهش و تحقیقات بسیار وسیعی در حوزه علوم، و بالخصوص علوم انسانی شاهد هستیم، ساماندهی امور پژوهش به عنوان اولویتی اجتناب‌ناپذیر در فرایند توسعه باید مورد توجه قرار بگیرد. و در این فرایند، بهره‌مندی از پژوهشگران از اصول و روش‌های پژوهش از پیش‌نیازهای اصلی و اساسی تحقیقات علمی است. انتخاب روش‌های تحقیق در علوم مختلف تا آنجا پیش رفته است که گاهی خود به یک موضوع تحقیقی تبدیل شده است. از این رو می‌توان تاثیر گذاری اتخاذ «روش تحقیق علمی» در رشته‌های متنوع را از مطالعه تاریخچه این رشته نیز بدست آورد. پیشرفت چشمگیر علوم در نیمه دوم قرن بیستم میلادی نسبت به دست‌آوردهای علمی از آغاز تا قبل از این تاریخ، گواه این مطلب است. (صادقی، 1386، 17)

در این نوشتار برآنیم در حد امکان خوانندگان عزیز را با چند نمونه از این کتاب‌ها آشنا کنیم.

روش‌شناسی مطالعات دینی

نویسنده: احد فرامرز قراملکی

انتشارات: دانشگاه علوم اسلامی رضوی

سال چاپ: 1380

بهره جستن حداکثری از روش‌ها، روی‌آوردها، و ابزارهای متنوع تحقیق، تمایز کاربرد به جا و نا به جای آنها و استفاده بهینه از روش‌ها، پژوهش‌های دین‌شناسی را بارور می‌سازد. فقدان این موارد در برنامه‌های آموزشی و پژوهشی، سبب طراحی و اجرای کارگاه‌های آموزشی در زمینه آموزش پژوهش شده است. کتاب «روش‌شناسی مطالعات دینی»، ارائه شده مباحث کارگاه‌هایی با همین عنوان بوده است. طی استقبال بی‌نظیری که از این کارگاه‌ها شده بود نویسنده را بر آن داشت تا مطالب ارائه شده در کارگاه را به صورت کتاب تنظیم کند. استقبال از این کتاب توسط محققان و پژوهشگران علوم انسانی سبب شد که این کتاب در یک سال (1387) سه بار تجدید چاپ شود.

کتاب «روش‌شناسی مطالعات دینی» از هفده گفتار با عناوین چستی پژوهش و ارکان آن، گستره‌های دین‌پژوهی، بهره‌وری و مدیریت، اطلاعات شایسته، تحقیق مساله محور، تعریف، توصیف و تبیین، روش‌شناسی استدلال، روی‌آورد درون دینی، روی‌آورد تحلیلی-منطقی، مطالعات تاریخی، مطالعات تطبیقی، مطالعات پدیدارشناختی دین، مطالعات تجربی دین، نمونه‌ای از مطالعه تجربی دین، مطالعات میان رشته‌ای و نمونه‌ای از مطالعات میان رشته‌ای در دوره اسلامی تشکیل شده است.

در گفتار اول نویسنده به ارائه تصویری روشن از چستی تحقیق و ارکان اصلی فرایند پژوهش به تمایز برنامه پژوهشی از برنامه‌های اطلاع‌رسانی، آموزشی و ترویجی و نیز تمایز آن از مطالعات پراکنده می‌پردازد.

ایشان در ابتدا تعریف پژوهش را از منظر دیگر نویسندگان آورده و در ادامه به ارائه تعریف خود از پژوهش می‌نمایند. تعریف ایشان از پژوهش: «فرایند پردازش اطلاعات، برخوردار از انتظام، متعلق به گستره خاصی از علوم و دارای هویت جمعی است که به نوآوری می‌انجامد» است. نویسنده با بیانی دقیق و منطقی در ادامه به تبیین و توضیح هر یک از قیود تعریف (شش گانه پژوهش) پرداخته و قید اخیر یعنی نوآوری را مهمترین مقوم در تعریف دانسته است.

همانطور که از عنوان کتاب، یعنی روش‌شناسی مطالعات دینی برمی‌آید، هدف نویسنده در روش تحقیق، بحث درباره روش‌های تحقیق در حوزه مطالعات دینی است. چستی مطالعات دینی، گستره‌های عمده دین‌شناسی و تلقی سنتی و جدید از مطالعات دینی، موضوع گفتار دوم است. هدف اصلی نویسنده از این گفتار چنانچه خود بیان داشته آن است که محقق این حوزه مطالعاتی بر حدود و ثغور گستره‌ای که تحقیق به آن متعلق است، وقوف یابد.

گفتار سوم در صدد بیان شیوه‌های افزایش بهره‌وری برنامه پژوهشی، روش‌ها و مراحل ارزیابی آن و شرح وظایف مدیریت اجرایی و مدیریت علمی پروژه‌های تحقیقاتی است. پژوهش به منزله یک پروژه عملیاتی، محتاج دو نوع مدیریت است: علمی و اجرایی. بهره‌وری تحقیق در گرو حسن اجرای برنامه‌های ششگانه مدیریت اجرایی (برنامه‌ریزی، سازماندهی، تیم‌سازی، مدیریت زمان، خدمات پژوهشی و شیوه‌های فیش برداری) و وظایف هفت‌گانه مدیریت علمی (هدف‌گذاری، صورت‌بندی مساله، ارائه فرضیه تحقیق، تعیین روی‌آوردهای مقرب، تعیین شاخص‌گزینش و شیوه سنجش اطلاعات، تعیین روش پردازش اطلاعات، ارزیابی و سنجش کارایی و اثر بخشی تحقیق) است.

گفتار چهارم به بحث از شایستگی اطلاعاتی می‌پردازد که مواد اولیه فرایند پژوهش را تشکیل می‌دهد. ایشان با بیان تفاوت داده با اطلاعات و بیان هشت ویژگی اطلاعات شایسته (کافی و کامل، مرتبط، صادق، دقیق، نو و به‌روز، مستند، مفهوماً واضح و مصداقاً متمایز، و مستدل) و اینکه نیافتن مطلبی در طی فرایند تتبع، خود، یافته‌ای است که در صورت برخوردار از شایستگی‌های یاد شده، می‌تواند ورود به فرایند تحقیق داشته باشد، راه را برای مراحل بعدی روش تحقیق برای محققان و پژوهشگران هموار می‌کند.

موضوع گفتار پنجم بیان مساله محور بودن تحقیق و پژوهش است. ایشان با بیان تفاوت‌های تحقیق مساله محور و موضوع محور،

راهکارهایی را برای طراحی تحقیق مساله محور بیان می‌کند. کارآیی و اثر بخش بودن تحقیق مساله محور، ویژگی‌های مساله، تبدیل مشکل به مساله از جمله ریز موضوعاتی است که در این گفتار به چشم می‌خورد. از نظر نویسنده مطالعات دینی غالباً شامل شش مساله عمده است. تعریف، تفسیر، توصیف، توجیه، تبیین و توصیه دو مساله نخست موضوع گفتار ششم و ارائه تصویر روشن از چیستی توصیف و تبیین و اقسام آن دو و راهها و روش‌های این دو مساله، از مباحث گفتار هفتم است.

چنانچه که در فصل ششم خوانده می‌شود اصل تعریف تقدم بر توصیف و تبیین دارد. از این رو بحث از تعریف و پرداختن به آن در حل نزاع‌های لفظی سودمند است. عدم جستجوی تعریف برای مفاهیم تعریف ناپذیر، اجتناب از تعاریف دوری، اجتناب از تعریف با مفاهیم مبهم و اخفی، عدم اخذ غیر محصل در تعریف مفاهیم محصل، اجتناب از اخذ مفاهیم نسبی در تعریف امور نفسی، دوری از مغالطه کنه و وجه، عدم کاربرد استدلال در تعریف امور از جمله قواعد راهبردی در مقام تعریف است که نویسنده به آن اشاره داشته است. اما تفاوت تعریف و توصیف و بیان انواع توصیف و پرداختن قواعد راهبردی به تبیین، اقسام تبیین، تنوع پذیری تبیین از جمله موضوعات پرداخته شده در گفتار هفتم است.

مساله توجیه و روش شناسی استدلال و نقد در گفتار هشتم، روی‌آوردهای درون دینی در گفتار نهم، روی‌آورد تحلیلی - منطقی در گفتار دهم، چیستی مطالعات تاریخی و تمایز دو انگاره از حادثه تاریخی و دو تصویر مبتنی بر آنها مباحث گفتار یازدهم را تشکیل می‌دهد. گفتار دوازدهم به بیان مطالعه تطبیقی و مراحل آن می‌پردازد. گزارشی از روی آورد پدیدارشناسی و اهداف و آرمان پدیدارشناسانه نقد آنها موضوع گفتار سیزدهم و مطالعات تجربی و ویژگی‌ها و مراحل فرآیند عملیاتی آن نیز در گفتار چهاردهم آمده است. گفتار پانزدهم به ارائه نمونه‌ای از مطالعات تجربی در دین پژوهی می‌پردازد.

مطالعات میان رشته‌ای در گفتار شانزدهم و هفدهم مورد بررسی قرار گرفته است و از نظر نویسنده به منزله مهمترین پیام نوشتار این کتاب است. نویسنده در این دو گفتار ابتدا به طرح مساله پرداخته و بیان می‌دارد که شکل نوین و مدون این روی‌آورد، در دهه‌های اخیر به میان آمده است؛ اما با ذکر نمونه‌هایی نظیر حکمت متعالیه صدرایی و تفسیر مصطفی خمینی نمونه‌هایی پیش‌تر از رهیافت‌های میان رشته‌ای را نزد مسلمانان را بیان می‌کند.

ایشان در ابتدا حصر گرایی روش شناختی (حصر توجه به دانش خاص و غفلت از سایر علوم و روی‌آوردها در تحلیل مسائل يك علم) را تعریف کرده و به منازعاتی تاریخی در همین مورد اشاره می‌کند. در ادامه نویسنده به مهمترین آفت حصرگرایی یعنی خطای تحویلی نگری (ارجاع يك پدیدار به امری فروتر از آن و اخذ وجهی از شی به جای کنه و حقیقت آن) پرداخته است و این خطا را همان «مغالطه کنه و وجه» منطقدانان می‌داند. ایشان مطالعه میان رشته‌ای را این گونه تعریف می‌کنند: «کثرت‌گرایی روش شناختی مبتنی بر تعامل اثر بخش بین گستره‌ها در تحلیل مساله‌ای واحد.» و در ادامه به بیان و توضیح هر کدام از این قیود به کار رفته در تعریف می‌پردازند. قید «مساله واحد» مطالعه میان رشته‌ای را از انواع تنوع روش برخاسته از تنوع مساله جدا می‌سازد و قید «کثرت‌گرایی روش شناختی»، آن را از طرفی، از حصرگرایی روش شناختی تفکیک می‌کند و از طرف دیگر از کثرت‌گرایی معرفتی و کثرت‌گرایی دینی و مانند آن متمایز می‌سازد. قید «ابتنا بر تعامل موثر» نیز تفاوت آن با جمع‌گرایی غیر روشمند و نیز کثرت‌گرایی مکانیکی را نشان می‌دهد. مطالعات میان رشته‌ای الگویی برای پیش‌گیری و درمان تحویلی‌نگری برخاسته از حصرگرایی روش‌شناختی و نیز الگویی برای حفظ جهانشمولی روش تحقیق در علوم و رفع نسبت‌گرایی ناشی از کثرت‌گرایی معرفتی دوره پست‌مدرن است. ایشان معتقدند مسائل دین پژوهی چند تباری است و لذا حل اثر بخش آنها در گرو اخذ الگوهای میان رشته‌ای است. ایشان کارآیی محقق در مطالعات میان‌رشته‌ای را، منوط به برخورداری از زبان مشترک، توانایی مواجهه با تسامح و سعه صدر و رعایت قواعد و الگوهای منطقی می‌داند. ویژگی‌های کتاب:

- 1- یکی از مهمترین ویژگی‌های این کتاب نویسنده آن است. دکتر قراملکی از این جهت که خود استاد منطق در سطوح عالی بوده است، دارای ذهنی منطقی و منظم است که این ویژگی در کتاب ایشان و در فصل [بندی] ها به چشم می‌خورد.
- 2- این کتاب جزء اولین کتاب [ها] در زمینه دین پژوهی و ارائه راهکارهای اثر بخشی پژوهش در این زمینه است. تا جایی که جزء منابع دست اول در این زمینه محسوب می‌شود.
- 3- دکتر قراملکی از این جهت که استاد مشاور و یا راهنما در رساله‌های دکترا بوده است، اشکالات دانش پژوهان در زمینه تحقیق و پژوهش را درک کرده و به طور کاملاً ملموس و مشهود آنها را مورد بررسی قرار داده و راهکار عملی برای آنها عنوان کرده است.
- 4- از ویژگی‌های این کتاب می‌توان به این نکته اشاره کرد که در آخر هر گفتار با توجه به مطالب گفته شده، تمریناتی ذکر شده که خواننده را وادار به فعالیت عملی می‌کند. در واقع این کتاب از دو بخش تئوری و عملی تشکیل شده است. هر گفتار ابتدا با طرح مساله آغاز شده و پس از آن از خواننده درخواست می‌شود تا پاسخ خود را در جدول‌های ارائه شده بنویسد و سپس آن را با پاسخ که در گفتار مربوط آمده مقایسه کند. مشارکت فعال، فهم و نقد مباحث را تسهیل می‌کند.

اصول و فنون پژوهش در گستره دین پژوهی؛

نویسنده: احد فرامرز قراملکی

انتشارات: مرکز مدیریت حوزه علمیه قم

سال چاپ: 1383

این کتاب که بعد از انتشار کتاب «روش شناسی مطالعات دینی» از همین مولف به چاپ رسیده است، مباحث نظری آن کتاب «روش شناسی مطالعات دینی» را به صورت کاربردی بیان کرده است. همان طور که مولف در مقدمه چاپ دوم این طور بیان داشته [اند] که: «نخستین رخنه‌ای که پس از اقبال به روش [شناسی] مطالعات دینی هویدا شد، نیاز به اثر دیگری در همین زمینه بود که بتواند مباحث

نظری آن کتاب را به صورت عملیاتی و کاربردی درآورد. اصول و فنون پاسخ به چنین نیازی بود.»
روی آورد نویسنده در این کتاب آسیب شناسانه است. تامل در خطاهای روشی و تبدیل آنها به مواضع معین و ارائه اصول و ضوابطی برای پیشگیری از آنها سه عنصر اصلی بوده است. از نظر نویسنده فقدان تصور کامل و رسا از انواع پژوهش‌ها و روی آوردهای پژوهشی و تحویلی^{۱۹} نگری در این مقام، عدم تدوین فرایند مطالعاتی از مرحله نخست تا مرحله پایانی در هر یک از روی آوردهای رایج در مطالعات دینی و فقدان فنون لازم در هریک از روی آوردها، سه گونه خطای روشی در زمینه پژوهش است.

این کتاب دارای پنج بخش اصلی است که چهار بخش ابتدایی شامل بیست اصل است. و بخش پنجم که به صورت مباحث پیوستی است شامل نمونه‌ای از مباحث دین پژوهی روش مند و فرایند تدوین مقاله پژوهشی است.
بخش اول با عنوان پژوهش و بهره‌وری آن شامل شش اصل؛ کارکرد روش‌شناختی تصورات، تمایز اطلاعات و داده‌ها، عدم اطلاعات، اطلاعات است، تعلق به گستره خاصی از علوم، مسبوقیت پژوهش بر آموزش، بهره‌وری (کارآیی و اثربخشی) است.
بخش دوم با عنوان اصول و فنون تشخیص مساله شامل مساله محوری، تمایز مسائل و مبانی، اصل مسبوقیت حل مساله بر تشخیص آن، تمایز مشکل و مساله، و تمایز نظریه‌گرایی و فرضیه‌پردازی است.

بخش سوم با نام اصول و فنون تعریف، تحلیل و نقد است که شامل ابزار انگاری تعریف، مسبوقیت نقد بر فهم، تمایز تبیین و توجیه، تقدم توصیف بر تبیین، و تمایز مقام تعریف و مقام تحقق است. بخش چهارم با عنوان روی آوردها و روش‌ها از اصول شناخت سلف در پرتو خلف، ابزار انگاری مطالعات تطبیقی، تمایز موارد ظاهری و مواضع واقعی، و کثرت گرایی روش‌شناختی تشکیل شده است. و بخش پنجم که در بالا بدان اشاره شد.

همانطور که قبلاً ذکر شد مطالب این کتاب ناظر به مباحث کتاب روش‌شناسی است. و در واقع کتاب کار برای تحقیق و پژوهش است. از این منظر یکی از مهمترین بخش‌های کتاب همان بخش اول یعنی «پژوهش و بهره‌وری آن» است.

آقای قراملکی کارکرد روش‌شناختی تصورات را به عنوان اصل اول قرار داده است و در ادامه به تبیین و تعریف پژوهش پرداخته است. ایشان از تمایز اطلاعات (information) با داده‌ها (data) به عنوان اصل دوم نام برده و از داده به عنوان مواد خامی یاد می‌کنند که محقق با روش مطالعه کتابخانه‌ای به تتبع می‌پردازد، و هر آنچه را که در کتاب‌ها می‌یابد مواد خام محسوب می‌شود و این مواد خام باید طی یک فرایند و اصولی تبدیل به اطلاعات شوند. نویسنده بر این اساس فرایند تحقیق را دو مرحله توصیف کرده است. مرحله نخست را سنجش و گزینش مواد اولیه یا مرحله تبدیل داده‌ها به اطلاعات و مرحله دوم، پردازش و تحلیل برای رسیدن به نتایج تحقیق نام نهادند. در بخش اول یکی از مهمترین عوامل ناکامی محقق دربرگرفتن مواد شایسته، بسنده کردن وی به گفته‌ها و نوشته‌هایی است که در منابع تحقیق آمده است. اما محقق کمتر به ارزش فقدان داده توجه نموده است. در واقع، عدم اطلاعات، اطلاعات است. یعنی محقق همانگونه که از گفته‌ها فیش برداری می‌کند، ناگفته‌ها رانیز باید ضبط کند. این بخش با «تحقیق متعلق به گستره خاصی از علوم»، «مسبوقیت پژوهش بر آموزش» و «بهره‌وری» به پایان می‌رسد.

ویژگی‌های کتاب:

1- علاوه برآنچه که در شماره اول و دوم و سوم ویژگی‌های کتاب روش‌شناسی مطالعات دینی گفته شد، خصوصیت کاربردی این کتاب است. مباحث تئوری این کتاب روش‌شناسی در این کتاب کاملاً به صورت کارگاهی و کاربردی بیان شده است. البته خود نویسنده در مقدمه اذعان دارد که در موارد اندکی مطالب تئوری بر مباحث کارگاهی پیشی گرفته است. ارائه مثالهای گوناگون و متنوع از رشته‌های مختلف علمی، مرتبط با هر بحث مخاطب را به خوبی با مباحث درگیر می‌کند.

2- گرچه عنوان کتاب اشاره به این دارد که پژوهش در عرصه دین پژوهی را مورد بررسی قرار داده است اما بخش‌های نخستین کتاب و اصولی که در مورد فنون پژوهش بیان می‌دارد در سایر عرصه‌ها^{۲۰} نیز کاربرد دارد.

راهنمای تحقیق بر اساس نگرش اسلام به علم و هستی

نویسنده: حجت الاسلام عبدالحمید واسطی

انتشارات: دار العلم

سال چاپ: 1382

یکی دیگر از کتاب‌های روش تحقیق، راهنمای تحقیق استاد واسطی است. این کتاب خواننده را با الگوی یک تحقیق کاربردی و مهارت‌های اجرایی آن آشنا می‌کند و زمینه را برای انجام یک تحقیق موفق فراهم می‌سازد.

این کتاب از یک مقدمه و سه فصل هويت تحقیق (نگرش سازی)، الگوی کلی تحقیق (راهبرد سازی)، روش انجام تحقیق (راهکار سازی) تشکیل شده است. ایشان در مقدمه عصاره و ساختار کتاب و همچنین راهنمای استفاده از کتاب را بیان نموده است.

فصل اول (نگرش سازی) این کتاب دارای سه عنوان حقیقت‌شناسی، ذهن‌شناسی، روش‌شناسی است. ایشان در این فصل به تعریف، نیاز و هدف تحقیق پرداخته و در ادامه با توجه به تعریف تحقیق لایه‌های حقیقت و شبکه هستی را تبیین می‌کنند. تحقیق، کشف حقیقت و منطبق کردن ذهن با واقعیات است؛ حال اگر واقعیت دارای جنبه‌ها و لایه‌های مختلف باشد، تحقیقی موفق و کاربردی خواهد بود که بتواند واقعیت را با تمام جنبه‌ها و لایه‌هایش کشف کند. از این رو در ادامه تعریف ذهن، مراحل و سطوح فهم و ادراک و رابطه علم و ذهن را یادآوری می‌کنند. آخر فصل اول تعریف روش و علت نیاز به روش و رابطه بین روش و برنامه‌ریزی آمده است.

در فصل دوم (راهبردسازی)، به ارائه الگوی کلی تحقیق پرداخته شده است. عناصر و اجزای تحقیق، مراحل، نیازسنجی، کشف اطلاعات و مدل سازی از مهمترین عناوین مطرح شده در این فصل هستند.

اما فصل سوم (راهکارسازی) که مهمترین فصل کتاب به حساب می‌آید به ارائه راهکارهای عملیاتی برای انجام تحقیق می‌پردازد. در این فصل خواننده با مهارت‌های متغیر شناسی، تفکر و حل مساله، منبع‌شناسی، جستجوی اطلاعات، ثبت اطلاعات و فیش نویسی، ... آشنا

می‌شود.

ویژگی کتاب:

1- نویسنده قبل از شروع هر فصل ساختار فصل و اهداف آن فصل را بیان نموده که این شیوه باعث درک و فهم بهتر مطالب از سوی خواننده می‌شود.

2- طرح سوال در ابتدای فصول و در لابلای مطالب باعث تفکر فعال و خلاق خواننده شده و او را در رسیدن به نتایج بحث کمک می‌کند.

3- در آخر هر فصل چکیده مباحث مطرح شده در طول فصل را به صورت نموداری بیان نموده تا مخاطب بتواند در کوتاهترین زمان مباحث مطروحه را یادآوری کند.

راهنمای پژوهش^۱ نامه^۲ نویسی

نویسنده: حسین مهدی^۳ زاده

انتشارات: مرکز نشر هاجر

سال چاپ: 1385

یکی دیگر از کتاب‌های روش تحقیق و پژوهش، کتاب حاضر است. از نظر نویسنده عدم آشنایی بسیاری از دانش^۴ پژوهان حوزوی با مقوله روش^۵ شناسی تحقیق، باعث شده اکثر پژوهش نامه‌ها از نظر استانداردهای مرسوم پایان‌نامه نویسی در سطح مطلوب قرار نگیرند. فقدان منابع روش پایان^۶ نامه^۷ نویسی به عنوان یک حلقه مفقود در پژوهش‌های حوزوی و دینی است. از این رو نویسنده را بر آن داشت تا این خلاء را با نگارش این کتاب به حداقل برساند.

این کتاب از پنج فصل تشکیل یافته است. فصل اول شامل کلیات و مفهوم شناسی است. این فصل در مقام پاسخگویی به این پرسش است که اساساً مفهوم پژوهش، تحقیق و پژوهش نامه چیست؟ و اصولاً چه مباحث کلی در پژوهش نامه نویسی باید مورد توجه قرار بگیرد؟ فطری بودن پژوهش و حقیقت^۸ جویی، تحقیق و پژوهش از منظر آموزه‌های اسلامی، تفاوت پژوهش و تتبع، اهمیت و فواید پژوهش، مفهوم پژوهش نامه، حیطه‌ها و قالب‌های پژوهش نامه^۹ نویسی از جمله بخش‌های این فصل هستند.

ایشان در باب تفاوت پژوهش و تتبع آورده‌اند که: مراد از تتبع، کثرت و فراوانی رجوع به منابع و مآخذ معتبر در یک موضوع پژوهشی است. نویسنده عمده‌ترین تفاوت بین تتبع و پژوهش را این گونه ذکر می‌کند:

1- رابطه بین تتبع و پژوهش، رابطه مقدمه و ذی‌المقدمه است. به این بیان که تتبع و جستجو مقدمه و شرط دستیابی به پژوهش یعنی ذی‌المقدمه است.

2- اگر جستجوگری پس از فراهم آوردن مواد اولیه پژوهش دست از کار کشید و به گردآوری اطلاعات بستمه کرد، شایسته عنوان پژوهش است. ولی اگر پس از جستجوهای بسیار، مصالح و مواد اولیه گردآوری شده را درهم آمیخته کرد و از میان آنها سخنی نو یا نگاهی تازه پدید آورد، علاوه بر عنوان متبّع شایسته عنوان پژوهشگر نیز است.

3- متبّع فردی است که می‌جوید و می‌یابد ولی ممکن است آنچه را که یافته است نداند ولی محقق فردی است که می‌جوید، می‌یابد و می‌داند.

4- قوام تتبع به منابع و کتب است ولی قوام تحقیق و پژوهش به تجزیه و تحلیل، سنجش و ارزیابی و تفکر انتقادی است. فصل دوم مباحث شکل دهنده پژوهش نامه است. موضوعات این فصل مباحث مقدماتی پژوهش نامه، مباحث اصلی پژوهش نامه، و مباحث فرعی پژوهش نامه است.

فصل سوم مراحل شکل‌گیری پژوهش نامه است. اهم موضوعات این فصل انتخاب مساله پژوهشی مطلوب، رجوع به منابع پژوهشی، تهیه طرح پژوهشی، مطالعه منابع، یادداشت^{۱۰} برداری مطالب، و اندیشه‌ورزی روی مطالب است. نویسنده ویژگی‌هایی را برای یک مساله پژوهشی مطلوب بر شمرده‌اند که می‌توان به موارد زیر اشاره نمود:

1- تناسب مساله پژوهشی با توانمندی‌ها و علایق محقق

2- دارای محدوده و قلمرو مشخص

3- نتیجه^{۱۱} بخشی مطمئن

4- دارای اولویت پژوهشی

5- امکان دستیابی به منابع

6- انتخاب مساله جدید و ابتکاری

فصل چهارم به بیان فرایند و اصول نگارش پژوهش نامه پرداخته شده است. این فصل به دو بخش کلی فرایند نگارش پژوهش نامه نویسی و اصول نگارش پژوهش نامه تقسیم شده است. مواردی چون درست نویسی، رسا نویسی، شیوا نویسی، گزیده- نویسی، و مراعات زبان علمی در بخش اول و مواردی همچون اصول کلی نگارش، اصول چرک^{۱۲} نویسی، اصول بازبینی نوشتار و اصول پاک^{۱۳} نویسی در بخش دوم آمده است. ایشان در مورد زبان علمی یادآوری می‌کنند که زبان نوشتاری، به گونه‌های علمی، ادبی، محاوره‌ای و طنز تقسیم می‌شود. مناسب‌ترین زبان برای نوشته‌های پژوهشی، زبان علمی است. در این نوع از نگارش، باید واژه‌های گویا و شفاف را برگزید و میان ذهن خواننده و مفاهیم، تنها نقش واسطه‌ای ساده را ایفا کرد. در این زبان لفظ چندان خودنمایی نمی‌کند و جز مجرای برای عبور آسانتر معانی نیست. از ویژگی‌های زبان علمی پرهیز از به کاربردن کنایات دور و تشبیهات ادیبانه است و معانی باید با مانوس ترین کلمات خود بیان شوند.

فصل پنجم عناصر تشکیل دهنده پژوهش نامه است. پس از اتمام نگارش و فراهم شدن زمینه شکل^{۱۴} گیری ظاهری پژوهش نامه، این فصل متکفل پاسخ^{۱۵} گویی به این پرسش است که عناصر تشکیل دهنده پژوهش نامه چیست؟ در پاسخ اجمالی می‌توان گفت: پژوهش نامه از سه عنصر آغازین، میانی و پایانی تشکیل می‌شود.

نویسنده در ادامه این فصل به بیان این سه عنصر و نحوه اجرای کار می‌پردازد. فصول این کتاب در آخر با عنوان پیوست‌ها و ضمائم به پایان می‌رسد. پیوست شماره یک، پیشنهادهایی در رابطه با پژوهش‌نامه نویسی به دانش‌پژوهان می‌دهد و پیوست شماره دو به برخی از مطالب جلسه دفاع، ارزشیابی، و درجه بندی پژوهش‌نامه اشاره دارد. ویژگی کتاب:

1- از ویژگی‌های این کتاب این است که در مباحث مختلف آن سعی شده است از آیات و احادیث متناسب و مرتبط با مقوله تحقیق و پژوهش‌نامه نویسی استفاده نسبتاً گسترده و فراوانی شود.

2- در این کتاب به منظور ارائه یک الگوی عمل، تلاش شده تا نحوه ترکیب و شکل طرح مباحث تا حد امکان به گونه‌ای تنظیم شود که سیمای کلی نحوه پیدایش و شکل‌گیری یک پژوهش‌نامه را برای دانش‌پژوهان ترسیم نماید.

3- با توجه به اینکه یکی از ویژگی‌های پژوهش‌نامه مطلوب، ویژگی پرسش‌محوری است. لذا ویژگی مهم دیگر این نوشتار شکل‌گیری فصل‌های آن بر اساس پرسش‌مداری است. اساسی‌ترین پرسشی که منشاء پیدایش نوشتار حاضر گردیده این است که راه و روش پژوهش‌نامه (پایان‌نامه) نویسی چیست؟ و این کتاب در واقع پاسخ به این پرسش است.